

Петер Женьох (Братислава, Словакия)

ЗА ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ЛИТУРГИЧНИЯ ЕЗИК В СРЕДАТА НА СЛОВАШКИТЕ ВЯРВАЦИ ОТ ВИЗАНТИЙСКИЯ ОБРЕД*

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Писмените източници и паметници на материалната култура от по-стария период в историята на Словакия се считат за важна част от християнското духовно и културно наследство на словаците, което се датира от периода на Велика Моравия. Те документират връзката на словашкия етнос с християнски мисии от латински и византийски конфесионален произход. Словашкият етнос активно допринася за установяването на великоморавската държавност и участва изцяло във формирането и изграждането на унгарската държавност. Той действа и като определящ в различните обществени и културни процеси, свързани с прилагането на германската и влашката икономическа система в унгарския контекст. Славистичните изследвания в областта на лингвистиката предлагат няколко открития, които дават възможност за цялостно познаване на историческото и културното развитие на словашкото общество. Важен компонент на писмените източници е лексиката и най-вече терминологията, която навлиза в писмените паметници от икономическата сфера, земеделието или занаятите, а също така и терминологията с административен и правен характер. Славистичните изследвания в областта на лингвистиката предлагат възможността за по-специално проучване на различните етапи от развитието на културния, социалния, икономическия и църковния живот на словаците чак до наши дни (Pauliny 1965; Pauliny 1961).

* Проучването е един от резултатите от проекта VEGA № 2/0002/21 озаглавен „Литургичен език на вярващите от византийско-славянската традиция в Словакия/ Liturgical language of the Byzantine-Slavic tradition faithful in Slovakia“.

Отделните етапи в развитието на словашкия език и словашката култура в историческите региони на Словакия могат, например, да се проследят чрез влиянието на словашките диалекти върху писмените паметници, възникващи на латински, немски, църковнославянски и вернакуларен (народен) език. Писмените паметници на отделните езици и с различен характер са интегрална част от словашката културна и етническа среда. Неразделна част от изучаването на езиковото и културното развитие на словашкото общество е изследването на връзката между националния език и отделните езици, използвани в средата на писмената култура, или с отделните литургични езици, използвани в различните етапи на националното развитие в словашката професионално разнообразна среда.

За един езиковед и историограф познанието за развитието на националната култура е неразривно свързано с развитието на лексиката на националния език, а не само с развитието на неговите системни фонетични и морфологични закони. Лексиката и цялата терминология отразяват развитието на езика в средата на ежедневната му употреба. Заради това лексиката е важен източник на знания за последователното езиково и културно развитие на носителите и потребителите на националния език. Езикът запазва важни и исторически верифицирани данни от обществения, професионалния и културния живот на нацията. Езикът е образ на културната идентичност на общността. Той е трайна, валидна и устойчива стойност и представлява неразделна част от развитието на историческото съзнание на нацията. Езикът е съвкупност от знаци, свързани с общото конвергентно културно мислене на неговите носители за различните исторически събития, за културата и обществото, и предлага възможности за разбирането на отношенията на нацията с близки и далечни съседи. Езикът е непрекъснат носител на идентичността, която определя всяка нация и етнос външно, и в рамките на своята общност действа като обединяващ фактор, проявяващ се във всеки етап от културно-историческото им развитие (Žejuch 2013).

II. ЕЗИКОВО-КУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ НА СЛОВАШКИТЕ ВЯРВАЩИ ОТ ВИЗАНТИЙСКИЯ ОБРЕД

Специална част от писмените източници представляват паметници, които, наред с латинската писмена култура, документират връзката на словашката нация с византийско-славянската традиция. Въз основа на тях е възможно да се посочи значителен дял на словаците в културно-идентификационните процеси, свързани с функционирането на Византийската църква на славянския обред в словашката езикова среда, особено в Карпатите (Žejuch 2008a; Žejuch 2015; Žejuch 2017a; Žejuch 2019). Писмените паметници на византийско-славянската традиция предоставят възможности за разбиране на културно-религиозните мащаби на идентичността на словашкото население, което е свързано с професионалната среда на Византийската църква.

От лексикална гледна точка този факт доказва различни езикови заемки от религиозния контекст, които могат да бъдат използвани за документиране на синкретизма на културните влияния върху развитието на словашкия език от времето на Великоморавия и които до днес засягат езиковото и културното развитие на словашкия национален език. Те включват редица термини, които са били използвани паралелно и все още се използват във връзка с латинската или византийската професионална среда. Днес много лексикални ресурси живеят в езика на словашките последователи на византийската и латинската традиция. Те включват термини от литургичната среда, напр. *omša* покрай думата *shužba*, които означават богослужебни или литургични чествания на церемонии във Византийската или Латинската църква. В този контекст трябва да се отбележи названието *križ* покрай *krest*, което означава инструмента на Христовите страдания; също термини като *jerej*, *pop*, *duchovný otec*, *kňaz* или *pán*, които се използват за означаване на представители на духовенството. Във връзка с обръщението, което се използва за свещенослужители, е необходимо да се посочи това, че гръкокатолическият духовник (*sacerdos*, *presbyter*, *pop*, *jerej*) отдавна е принадлежал към почетните лица на местната общност от вярващи. Това е една от причините, поради които обръщението към представителите на църковната власт с титлата *pán* (на гръцки *kyrios*, на латински *honoratus*, на църковнославянски *владыка*, *князь*) започва да се използва много скоро, след като между почетните личности започват да означават и местните епархийски свещеници или попове. Това документира прехода на първоначалното значение на думата *князь* (*knieža*, *šľachtic*), което се отнася до членовете на привилегированата класа, към по-тясното и специализирано значение на термина *kňaz* със значение на *pop*, *jerej*, *farár*, лат. *sacerdos* (човек по професия, извършващ религиозни действия) или *presbyter* (според догматичното подчертаване на освещението, за да се различава от некатолическите свещеници, които се означават с термина *kazateľ*). Известните църковни термини *къръ*, *владыка* или *князь* също често са използвани от църковния историк от XVIII в. Михал Брадач (1740–1815) в историческото му дело *Енѣтомъ Исторіи Церковныѣ Новагѣмъ Завѣту* (*Rukovät' k dejinám cikvi*), за да се отбележат светски и духовни предстоятели, които в рамките на обществената структура на тогавашната общност принадлежат към свободните ѝ жители, т.е. не към неволниците (Žeňuch, Zubko 2021: 42, виж специално бележка 55). Друг термин е *oltár*, който се използва за обозначаване на жертвената маса според традицията на латинския обред, а във византийската терминология се отнася до пространството в апсидата на храма, където се намира тази жертвена маса и др.

Старославянският език, използван във Велика Моравия, а по-късно и църковнославянският е източник на знания за развитието на най-стария славянски културен език. Конфесионалната и религиозна терминология на словашки е допълнена от лексеми, които са станали неразделна част от

речника на носителите на езика чрез християнските мисии още преди пристигането на св. Кирил и Методий. Те са все още живи в словашкия език, напр.: *mniĥ*, *mniška* (мънихъ, мънишица), *kaluger* (калжгеръ), *služba* (служба), както и *omša* (мъша), *večerňa* (вечерна), *povečerňa* (повечерна), *masopust* (масопжстъ), *ceta* (цата; със значение ‘дребна монета’), *čelad* (челадъ), *ocot* (щцътъ), *igumen* (игжменъ), *imanie* (иманіе), *archijerej* (архиерей), *prosfora* (просфжра), *dežma* (*decima*, със значение ‘църковен десетък’) и др. Тази терминология е уникално доказателство за връзката между най-стария хоризонт на славянската и великоморавската духовна култура и нейното продължение в славянските църкви от византийския обред и в словашкия език. Промените в лексиката са важно свидетелство за живота и развитието на културното общество. Тя съдържа терминология, която включва различни области на социалния, обществения и културния живот, съдържа имената на различни занаяти и дейности, както и административни, религиозни и правни термини. По този начин се съхраняват преки исторически доказателства за съществуването на обединяващо християнските, обществените и културните ценности наследство, което се формира без прекъсване от времето на нашите предци (Žeňuch, Белякова, Найденова, Zubko, Marínčák 2018: 24–25). Синергията на духовните ресурси на обредната латинска и византийско-славянска традиция играе решаваща роля особено при формирането на писмената култура и това взаимоотношение между културните влияния се потвърждава от повече или по-малко известни писмени източници от различни области на славянската европейска културна среда (вж. Olteanu 1947; Mareš 1979; Stanislav 1978; Женюх 2013 и др.).

Византийският обред, църковнославянският като литургичен език и езикът на писмената култура са неразделна част от европейското, славянското и словашкото езиково и културно съзнание. И днес най-много доказателства за това откриваме в живите словашки диалекти, които включват и диалекти в Източнословашката област, Спишска, Шаришска, Ужска, Абовска и Земплинска жупа, но също така и диалекти на жителите на Бережска и Марморожска жупа в Подкарпатската област. В този регион, освен словаци, има и русински, и украински вярващи от църквата от византийско-славянския обред, които заедно с румънските, унгарските и полските вярващи от тази църква формират уникално културно пространство, основаващо се на особеностите на местната карпатска, респ. на мукачевската културна традиция. Тази традиция представя главно самите носители на византийско-славянския обред, което в подкарпатско-руското и източнословашкото пространство се проявява в различни етнически и езикови образувания. Тя свързва принадлежността към църквата, обредността, използването на църковнославянския богослужебен език и кирилската графична система, което е знак религиозна или конфесионална идентичност. Следователно произходът и развитието на кирилската литературна продукция, нейните езикови,

тематични и съдържателни компоненти не могат да бъдат напълно разбрани без цялостно познаване на историко-социалните и културно-религиозните отношения, в които се проявява не само конкретно езиково влияние, но най-вече местната езикова и духовната практика (Žeňuch 2020a).

От църковна гледна точка тези региони съставляват неразделна част от територията под юрисдикцията на Мукачевския епископ, използвайки правото на викарий по обряда като суфраган на латинския епископ в Егер. Въпреки това подчинение на латинския епископ в Егер Мукачевската църква е запазила своята църковна идентичност не само по отношение на Латинската църква в Унгария, но и по отношение на други църкви от византийския обред в Украйна, Молдова и т.н. (Zubko 2016). Основната културна и идентификационна характеристика на вярващите от византийската традиция под Карпатите е била и все още е принадлежността към Мукачевската църква като майка, която обединява съвременните гръкоkatолици в епархиите в Закарпатската област на Украйна, в Словакия, Унгария и Румъния. Историческата Мукачевска епархия се е разпростирила на територията на бившата столица Спишска, Шаришска, Ужска, Абовска, Земплинска, Бережска и Марморожска жупа. Разпределението на жупи не само зачита географската и политическата фрагментация, но и копира диалектните области, където са били разположени отделните общности на вярващите. От църковна и правна гледна точка споменатите по-горе жупи са принадлежали на администрацията на Латинската епархия в Егер и на администрацията на Византийско-славянската Мукачевска епархия (юрисдикцията ѝ през 1777 г. включва не само вярващи от Североизточната Унгария, но и преселниците в Алфьолд през първата половина на XVIII в.). Но историческата Мукачевска епархия запазва не само своето църковно единство, а и своята независимост и административно-юрисдикционна идентичност през цялото си съществуване. Вярващите от византийски обред в Карпатското пространство въпреки това са обединени главно от културно-историческото развитие на Мукачевската църква, където се формира културната и църковна идентичност на византийско-славянската традиция под Карпатите и в Словакия (Žeňuch 2014; Žeňuch 2016).

Милош Марек (Marek 2006: 253) във връзка с влашката колонизация в Западните Карпати и в Словакия отбелязва, че докато на територията на Трансилвания доминира румънският етнически елемент, в Североизточните Карпати надделява русинският етнос и с преместването му на запад все повече се включва местният словашки компонент, докато източнославянската етническа група през XIV–XVI в. формира своята житейска база в Източна Словакия, която остава почти непроменена и до днес¹.

¹ Границата между словашката и русинската етническа и езикова среда е добре описана при Само Цамбел (Cambel 1906) и Ян Хусек (Húsek 1925).

Фактът, че коренното словашко население се е включило в процеса на колонизация, свързан с влашката социална среда, която е неизменно свързана с византийско-славянската литургична традиция (Doruľa 2012: 19, 85–86), може да се докаже и в имената на руската (източнославянската) етническа група, която идва в Словакия в Закарпатската област през XIV в. като влашки пастирски елемент. Семантичната мотивация за назоваването *rusnák* има обаче освен етническо и професионално значение.

Името *Rusnák* представлява западнославянската форма на етнонима, свързан с източнославянската етническа и езикова среда. Западнославянска му форма е посочена главно чрез наставката *-ák*. Този суфикс започва да се използва по-широко при формирането на етнически и подобни имена в западнославянската и словашката езикова среда (Геровский 1957), където в крайна сметка преобладава като словообразуващ суфикс в имената на жителите. Това се доказва от западнославянските форми, използвани за обозначаване на етнически групи като словашки, полски и други имена като *Slovák*, *Poliak* или като *Soták*, *Lipták*, *Slezák*, *Serbak* (получено от името сърбин, поради неприлагането на гласните *r* и *l* като сричкотворни сонорни съгласни), *Prušiak*, *Záhorák*, *Dolniak*, *Hornák*, също названията *Spišiak* и *Spišan*, *Pražák* и *Pražan*, *Moravák* и *Moravan*, *Rusák*, *Prusák* и др.

Етнонимът *Slovák/Slovjak* също е създаден чрез добавянето на наставката *-ak/-iak* към най-стария словообразуващ корен *Slov-*, който като алтернативен суфикс замества оригиналния суфикс *-en-*, респ. *-ě-*, или неговия вариант *-jan-* (Doruľa 1993). Следователно терминът *Sloviak (Slovjak)* е само източнословашка диалектна вариация на словашкия етноним и няма друга етническа мотивация. В този контекст и Ян Станислав (Stanislav 1950: 8) споменава много документи за формирането на собствени имена, които запазват сдвоената съгласна мека корелация и са все още живи не само в кръга на източнословашките диалекти, но и в други словашки етнографски и езикови области, напр. *Noviak*, *Suroviak*, включва и формите *Skybjak*, *Babjak*, *Hutorjak*, *Starjak*, *Dzuriak* и други (Žeňuch 2014: 127–129).

В лексемата *Sloviak/Slovjak* се използва омекотената съгласна *v'*, която корелационно образува двойка с неомекотената съгласна *v*. Именно корелацията на мекота *b-b'*; *p-p'*; *m-m'*; *v-v'* заедно с меките консонанти *š'* и *ž'* е характерна за източнословашките диалекти досега. Посочената корелация на мекост е особено добре запазена в сотацката и ужската езикова диаспора, където названието на словашкия етнос се изразява с термина *Slovjak*. Това доказва също и компендиумът „*Енвтомъ Історіи Церковныа Новагъ Завръту*“ (*Rukovät' k dejinám cirkvi*), който е запазен в Ужгородската национална библиотека (за поредицата на текста на ръкописа виж Žeňuch, Zubko 2021). Като название на словаци в него се използват термини като *Товты*, *Славы*, но също *Славне* и *Словаки* (Žeňuch 2014: 128–129). В този исторически документ на Михал Брадач се посочва:

Иже намъ днесъ нарицаю[тъ] сѧ Рѡссіане, Полаки, Моравы, Чехи или Богѣми, Товты-Славы, албо Словаки, Болгари, Іллѣры, Хорваты, Рацы, Сербы, Далматы и проч. вси одинагѡ племєне соу[тъ]: что ѡзыкъ вси[мъ] еди[нъ] ѡзыкъ, ѡвствує[тъ] и Історіографы исповѣдоую[тъ]. Ѡ сюдоу ѡкоже ѡзыкъ славенскій, такой сами; хотяй по премноги[хъ] мїра страна[хъ] рѡссїаны, со разными народами смишаны, и разлѣчны[мъ] благочестїе[мъ] владѣемы соу[тъ], едини[мъ] слово[мъ] Славане именууютъ сѧ. Моравы, или Моуравы (Latinis dicti Mara[c]henses) [...] знатны[хъ] Кназей или Королевъ имили: Моѡмира (негли Коцела), Растїслава и С[в]ѧтополка (Моугарум, Rasticem, et Sviatoplugum) подъ которими и многѡ прославишасѧ. Разрушенїа крѣпкаго царства своего подали ѡ Оугровъ во началѣ вѣка 10го ѡнакожъ толь разпложденый народъ, не весма заглаждень быс[тъ]; ибо и днесъ великою часть оугорскаго царства держи[тъ] во столице Пожонской или Прешбургской, Нїтранской, Тренчанской, Турчанской, Оравской, Лїптовской и ины[хъ] по вышней Оугрїи велїимъ число[мъ] ѡбѣтающъ. Сей единъ и[зъ] славенски[хъ] народѡвъ има Славановъ без[ъ] всакаго прилога содержи[тъ], и себе Словаками называетъ (Женюх 2013:107–114; Žeňuch, Zubko 2021: 29–32, 319).

Жителите на Великоморавия се наричали *Словѣнѣ*; формата за ед. ч. от този колективен етноним е *Словѣнинъ*. Названието е образувано с помощта на суфикса *-инъ*, който е добавен към основата *Словѣн-*. По същия начин е образувано и названието на полските жители във формата *Полянинъ*, за жителите на Българското царство се използвало названието *Болгаринъ*. За наименование на жителите на Киевска Рус в най-стария период на развитието на славянските езици се използвало названието *Русинъ*, което също е получено със суфикс *-инъ* и деривация на думата *Русь* и представлява колективен етноним за жителите на границата на тази феодална държава в източнославянското пространство. Названието *Русинъ* в най-старите исторически документи се използва като наименование на жителите от древно-руски произход². За жителите на Унгария в славянските езици се използ-

² В латинските писменни паметници се използва терминът *Ruthenus*.

вало названието *Угринъ*, което е образувано чрез суфиксация (с помощта на суфикс *-in*) от колективното название на жителите на Унгария, които са били с различна етническа и езикова принадлежност, но са принадлежали към едно общо държавно-политическо пространство³.

С названието *Русинъ* се посочвала принадлежността към държавно-политическата общност на (Киевска) Рус, това название обаче се използвало и за носители на източнославянския език. Наименованието *Русинъ* (*Rusín*) е общо за всички носители, произхождащи от староруска езикова среда (Чучка 1993)⁴. В същия вариант това название се използва в Словакия за определяне на членовете на етническите групи от източнославянски произход (предимно в контактните диалектни области в Източна Словакия) отвъд Карпатската арка. В живата народна реч в източнословашката диалектна среда и досега по този начин се наричат жителите на съвременна Украйна, Русия и Беларус (Žeňuch 2014: 129)⁵.

В Словакия, където словашкото коренно население от XIV до XV в. се идентифицира със западнославянската форма на етнонима *Slovák*, за да образува етническа група от източнославянски произход, се формира аналогично име *Rusnak* (*Руснакъ*). Названието *Rusnák*, респ. *Rusňák* в средата на етническата руска колонизация става толкова разпространено в системата на влашкото право, че е възприето и от членовете на този пасторален начин на живот. Под прякото влияние на словашкото коренно население названието *Rusnak* започва да се използва не само като етноним, за да отбележи пасторалния езиково-източнославянски елемент, но също така и за обозначаване на общностите, които са се присъединили към Византийско-славянската църква, тъй като тази традиция е типична за влашкия пасторален колонизационен елемент.

През XVII–XVIII в. други преселници от Халич идват в околностите на Западните Карпати. В началото те използват етническото название *Rusín* (*Русинъ*) (Чучка 1993). Езикът на тези преселници от Галиция изобщо не се различава от този на влашкия пастирски елемент от първата вълна на

³ Този факт доказва и името на киево-печенският монах Мойжиш Унгарски, който произхожда от Унгария. С най-голямата вероятност е от известно старославянско семейство и е живял близо до киевския княжески двор, който се е състоял от благородници от приятелските страни, към които Мойжиш Унгарски със сигурност е принадлежал. В същото време той е бил един от представителите и основателите на монашеския живот според студийските правила в Киевска Рус, което дава възможност да предположим неговия висок социален статус (Bugan 2009).

⁴ П. Чучка (Чучка 1993) в тази връзка отбелязва, че в това име освен държавно-политическата принадлежност се изразява и етническата идентичност.

⁵ Това може да бъде документирано чрез примера от ежедневната езикова ситуация, когато дребните търговци, идващи от Украйна с евтени стоки, са наричани от словаците *Rusín*, *Rusinka*, напр. „Prišla do nas (do valala) Rusinka z Ukrajiny, ta mi od nej kupila dvoji punčochi,“ или „Rusinka z Ukrajiny na pijacu predavala tote ľachi za paru korunki“ и др.

колонизация. Това е език, който принадлежи към украинския езиков ареал и по същество не само запазва типичните древни езикови изменения, които са еднакви във всички източнославянски езици, но също временно я отличават от западнославянската група езици. Тази езикова единица обаче не може да бъде свързана по никакъв начин с който и да е от словашките диалекти в източнословашката езикова област, от които ясно се разграничава например т.нар. „*polnoglasie*“ (-ogo-, -olo-, -ere-; рус. и укр. город, молоко, голова, дерево, берег; белорус. горад, малако)⁶; съгласните *č* и *ž* на местата, където в западнославянските езици се срещат *s* и *z/dz* за оригиналния **tj*, **dj* (напр. рус. свеча, укр. свіча, белорус. свяча – слов. *svieca*; рус. межа, печь – слов. *medza*, рес, чеш. *mez*, рес); последователното използване на епентетично *ř* след неподвижните съгласни пред *j* (напр. *bj*, *pj*, *mj*, *vj*, в сравнение с рус., укр., белорус. земля, слов. *zem*, чеш. *země*, пол. *ziemia*). Към тези процеси се включва и специалното развитие на съгласната група *kv-*, *gv-* в началото на думата преди *ь* (слов. *květ*, *hviezda*), в съгласните групи *cv-*, *zv-* (рус. цвят, звезда; укр. цвіт, звеїда). Същевременно това включва и опростяването на съгласната група *-dl-*, *-tl-* на *-l-*, която е обща за цялата източнославянска и южнославянска езикова област (мыло, сало, плела против слов. *mydlo*, *sadlo*, *plietla*) и други (може да се сравни със *Žeňuch* 2018).

Трябва обаче да се подчертае, че това русинско, първоначално източнославянско население не образува териториално компактна среда в Словакия, тъй като селата и селищата с това население също са основани от представители на коренното словашко население, с които този пасторален елемент се смесва и слива. И до днес добре познатите русински райони по цялата дължина на Карпатите не са били и все още не са езиково еднакви, т.е. не са чисто русински или чисто словашки.

Терминът *Rusnak* има и друго значение, което изразява силния социален аспект на носителите на тази идентичност (Plišková 2009). Този факт се споменава и във въведението към граматиката на Коцак от 1788 г. „*дабы і насъ мѣзерных Руснаковъ не судили всѣ аки спростаковъ*“. Можем да констатираме факта, че социалният статус на днешните русини в съзнанието на жителите на Словакия се свързва със стереотип, основан на своеобразно културно-обредно съперничество (Šoltés, Žeňuch 2001; Šoltés, Žeňuch 2002; Šoltés 2009). Това е една от причините терминът *gréckokatolík* да се иденти-

⁶ В случая с източнославянската дума селезѣнка (слов. *slezina*, чеш. *slinivka*) трябва да се знае за праславянската форма **selezenь*, въпреки мнението, че тази дума произхожда от праславянската **selzenь*. Трябва обаче да се вземе предвид особеното наличие на църковнославянската форма *слѣзена*, старогръцката форма *σλῆν*, както и латинската лексема *lien*. По-подробно обяснение предлага Андре Ваян (Вайан 1960: 66–67). В случая с руската форма на думата жѣлоб, желобок (слов. *žlab*, *žliabok*), въпреки външното сходство, т.нар. „*polnoglasie*“ също не е документирано.

фицира стереотипно с термина *rusnak* и на практика тези термини съвсем естествено се използват като взаимозаменяеми синоними, което позволява на всички вярващи от византийско-славянския обред да се наричат членове на източнославянската езикова среда.

Въпреки че византийската конфесионална традиция има своето продължение, особено сред южните и източните славяни, където е изцяло приложена и където е възникнала богатата славянска писмена култура, славянското религиозно измерение на тази традиция остава във Вишеград край Дунав, докато не е предадено в началото на XIII в. на латинските монаси (Avenarius 1992: 113–132). Посредством влашката колонизация влиянието му се засилва в словашката езикова и културно-историческа среда (Žeňuch 2015: 21). Това е документирано от езика на литургията и литургичните обреди, изпълнявани на църковнославянски език, заедно с духовното и религиозното творчество и писмената култура. Духовната и религиозна традиция се проявява в редица църковни правила, които посочихме не само с публикуването на ръкописа *Užhorodského rukopisného Pseudozonara* (Žeňuch, Белякова, Найденова, Zubko, Marinčák 2018), но и в други писмени славянски паметници, публикувани в поредицата *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae* (Žeňuch 2020b), в които има езикови явления, свързани с най-стария словашки езиков и културен хоризонт и църковнославянската писмена култура, приложима и в Източна Словакия.

III. ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКИЯТ КАТО ЕЗИК НА ГРЪКОКАТОЛИЧЕСКАТА ЦЪРКВА В СЛОВАКИЯ

Пряк наследник на старославянския е църковнославянският, който е богослужбният език на литургичните обреди на славянските църкви от византийския обред. Църковнославянският като литургичен език не може да се възприема като представител само на една езикова цялост, тъй като в отделни славянски национални общности, където се прилагат византийският обред и църковнославянският богослужбен език, се реализира и конкретен вариант (редакция) на този славянски богослужбен език. Литургичният църковнославянски език на националната редакция или местната подредакция отразява на фонетично и отчасти на морфологично ниво националното езиково съзнание на вярващите. Това е влиянието на майчиния език на потребителите върху литургичния църковнославянски език.

Езиковото съзнание на вярващите в богослужбния църковнославянски език напълно се проявява и в прилагането на езикови средства, които представляват неразделна част от тяхното национално езиково съзнание.

На този принцип са създадени отделни местни издания на литургично-църковнославянския език (българска, руска или сръбска редакция на църковно-литургичния език), както и различни местни подтипове на литургично-църковнославянски език (например галицийско-украински, подкарпатско-руски

и със сигурност *източнословашки вариант на украинската редакция на църковнославянски език*⁷ и др.). За редакциите на църковнославянския отговоря ортоепичният (произносителният) компонент, тъй като морфологичните, синтактичните и лексикалните аспекти на църковнославянските богослужбени текстове обикновено запазват модела (Žeňuch 2015: 25).

Църковнославянският като славянски богослужбен език, написан на кирилица, от формална гледна точка е един вид обединяваща, универсална черта, която е обща за всички вярващи в църквите от византийско-славянския обред в цялата славянска среда, независимо от тяхната етническа или езикова принадлежност. В този контекст може да се види наличието на локален вариант на църковнославянския език в Словакия, въпреки че поради обстоятелствата след разпадането на Великоморавия църковнославянската литургична и писмена култура се развива предимно сред южните и източните славяни. Трябва обаче да се подчертае, че особено чрез влашката колонизация славянският богослужбен език и религиозността на Византийската църква се разпространяват отново в словашката среда. Следователно може да се каже, че словашкият местен елемент е участвал активно не само в процеса на заселване, който се е провел в Словакия във връзка с влашката икономическа система, но и в развитието на славянската духовност, свързана с византийската традиция, церемония и църковнославянската писмена култура. След няколко века словашкото население, особено под Карпатите, отново се слива с тази византийско-славянска религиозна среда и се превръща в нейния формиращ и преобладаващ елемент в Словакия. Това се доказва от развитието и сегашното състояние в средата на словашката гръко-католическа църква. Този характер на развитието е посочен и в езикови документи в няколко писмени източника на кирилица.

В средата на византийската традиция в Словакия редица езикови особености, които свързват много писмени паметници със словашката езикова област, сочат този езиков характер на писмените паметници. Въпреки това тази форма на църковнославянски език все още не е описана в Словакия.

⁷ Словаци, русини и украинци от византийския обред са живели в мултилингвални (би-, трилингвални) общества, които са се формирали в зависимост от доминиращото образувание. При всекидневната комуникация са употребявали майчиния език, но и други (живи) езици като словашки, русински, украински или полски. Също така са знаели и някои неславянски езици, предимно административния латински език, немски, но и унгарски. По време на литургията вярващите гръкокатолици са използвали в зависимост от своята езикова и етническа идентичност източнословашки или русински вариант на украинската редакция на църковнославянския език (Žeňuch 1998; Žeňuch 2000; Žeňuch 2008a; Žeňuch 2008b; Žeňuch 2017 2017a или 2017b).

IV. КИРИЛСКИ ПИСМЕНИ ИЗТОЧНИЦИ КАТО СВИДЕТЕЛСТВО ЗА САМОЛИЧНОСТТА НА СЛОВАШКИТЕ ВЯРВАЩИ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА ТРАДИЦИЯ

Текстовете, писани на кирилица в словашка среда, образуват уникален кръг от документи. Те включват ръкописни и по-късно отпечатани книги и сборници, които имат разнообразно съдържание и характер. Голям брой са не само богослужбни текстове (служебници, триоди, минеи, требници, синодици, псалтири и други), които съдържат предписани богослужбни молитви и химни на литургичен църковнославянски език. Тези стандартизирани текстове са били предназначени за богослужения. Използването на църковнославянските текстове, записани в тези книги, обаче е предмет на строги правила за спазване на църковнославянската езикова форма.

Освен тях съществуват редица ръкописни сборници на кирилица, възникнали в народна среда. Те са например сборници с проповеди, които са се използвали като помощни средства при създаването на последования. Съдържат обаче и записи с исторически характер, които предават на днешния човек различни реалии и обстоятелства от културното развитие на местната общност на вярващите гръкоkatолици. Освен това можем да споменем правилата на светския и църковния живот, които са служили за организиране на ежедневието. Включват се и различни тълкувания, примери, уроци, апокрифи, легенди, катехизиси, дидактически текстове и набори от истории за живота на светците и произхода на празниците. Жанрово и тематично разнообразните сборници съдържат редица истории, чиито сюжети се коренят в църковната и в светската среда. Обикновено това са преписи от по-стари оригинали или са стилизации и преводи на текстове от латински и гръцки оригинали. Много текстове на кирилица са пренаписани, преписани или написани като компилации от няколко оригинала, формирайки по този начин картината на традиционната местна писмена култура и образование.

Специален компонент на тези писмени паметници е лексикалната основа, представена с езикови средства, произхождащи не само от богослужбния църковнославянски език, но най-вече от употребата на диалекта на автора, а също и от писмените текстове на оригиналите. Заемките от словашката, чешката, полската и русинско-украинската езикова среда или заемките от източнославянските (особено руските) или от южнославянските документи (предимно от български произход) доказват контактите на Карпатския регион с по-широк славянски ареал и по този начин с широката славянска литературна среда. Кирилската литературна традиция под Карпатите представлява неразделна част от славянската и по-широката европейска духовна и културна среда, в която кирилското литературно наследство се е формирало именно в контекста на съществуването на византийско-славянската културно-религиозна и професионална традиция.

Въпреки че развитието на кирилската литература под Карпатите все още не е достатъчно проучено, все пак може да се твърди, че тя е възникнала в условия, при които влиянията от западната и източната културно-конфесионална традиция са позволили да се създаде уникално пространство за контакта ѝ с всички славянски писмени традиции. Не само латинският, но и църковният славянски играе тук значителна роля като литургичен и литературен език, който е жив сред славяните от Кирило-Методиевите времена насетне.

Характерно за кирилската писмена култура под Карпатите е, че в нея е използвана форма на култивиран език, чиято отправна точка е езикът на изповедта – в обкръжението на византийско-славянския обред такъв език е литургичният църковнославянски. По този начин в литературния език на тази среда елементите на народния и църковнославянския език се припокриват и правилото е, че *не пишем, както говорим, а пишем така, както се молим, както четем*. Всички паметници, написани на кирилица, с изключение на литургичните текстове, съдържат езикови елементи, произхождащи от местни словашки и карпатски диалекти.

Използването на църковнославянския като литургичен език в обкръжението на Византийската църква в подкарпатско-руската и източнословашката среда е вече неизвестно за автора на църковнославянската интерпретация, който коментира в ръкопис на кирилица от 1660 г. (ръкописът е запазен в архива на дружеството „Св. Войтех“ в Търнава), че в честването на литургичните церемонии на Църквата участват прости хора, които не само не разбират гръцки, латински или иврит, но често вече не разбират и славянския богослужебен език. Той заявява, че езикът на хората в средата на Мукачевската църква под Карпатите се различава значително от писмения богослужебен език, от който се отдалечава. Вярващите в славянската църква под Карпатите и до днес служат литургията на славянски език. Своя богослужебен език те наричат *български език* – него са разбирали добре, докато не са се отклонили от този стар език по същия начин, както другите славянски диалекти. Както се вижда, работата му върху литургичния език и византийско-славянската литургична практика в Карпатите отразява познанията му за българския произход на византийско-славянската култура и език в областта под Карпатите. Авторът на документа обаче добавя, че сега, въпреки че всички славяни от византийската традиция използват кирилицата, те не разбират славянския богослужебен език, езикът вече не се разбира от българи, хървати или руснаци, нито от нашите руснаци. Той също така отбелязва, че обикновеният вярващ ще може да разбере църковния език само ако го научи, като чете Свещеното писание, защото единствено този стар славянски език е запазен в първоначалния си вид. В същото време обаче той заявява, че обикновените вярващи вече познават само своя диалект (Женюх 2013: 126).

Кирилицата и църковнославянският език са тема и в циркулярните писма на Мукачевския епископ Андрей Бачински (1732–1809). Той е наясно, че институционалното функциониране на етнически и езиково разнообразната епархия не може да бъде координирано чрез административно-правни или догматично-религиозни принципи и затова основава управлението на епархията според нейните нужди и изисквания, свързани с религиозната идентичност и церемониалните особености. Чрез системно образование и просвещение в духа на славянската литургична традиция той забранява националната идентичност и гордост на вярващите в традицията на своята църква, подчертавайки необходимостта от запазване на обреда, литургичния език и кирилицата, тъй като вижда в тези три компонента средство за консолидиране на съзнанието за самоличност на вярващите от църквата от византийския обред под Карпатите независимо от техния език и етническа принадлежност⁸. Епископ Андрей Бачински категорично се противопоставя на усилията на някои унгарски свещеници да използват унгарски език в литургичния процес. Той не предпочита като литургичен език, нито унгарския (Удвари 2000: 78; Véghseő 2010; Kocsis 2014), нито украинския, русинския или дори словашкия и т.н. В своите циркулярни писма говори за запазването на майчиния език по време на литургията, като има предвид литургичния език на местния църковен славянски обред, който в традицията на църквата под Карпатите все още се смята за свещен език и символ на изповедта на своите носители⁹.

В този контекст е необходимо да се спомене по-късното развитие, което повлиява не само на използването на богослужбения църковнославянски език, но и на публикуването на него на богослужбени текстове. Във връзка с тенденциите на унгаризация в гръкокатолическата църква Й. Цоранич (Coranič 2007) заявява, че унгарските правителствени кръгове, със съгласието на унгарския примас, са представили пред императорския двор само онези кандидати за гръкокатолически епископи, които са подвластни на

⁸ Епископ А. Бачински успява да вдъхнови учените от византийския обред по това време, към които принадлежат например литургистът и протоигумен на Мукачевския манастир Юрай Йоанникий Базилович (1742–1821), роден в Хливища близо до Собранце, езиковедът и автор на граматика Арсений Коцак (1737–1800), гръкокатолическият учен и историк Михал Брадач, брат на мукачевския епископ Ян (1732–1772). Към тях спадат и църковният цензор на петтомната Библия, по-късно прешовски епископ Грегор Таркович (1754–1841), и авторът на катехизма Ян Кутка (1750–1812). Тези учени и други свещеници и кантори напр. Ян Юхасевич (1741–1814), Микулаш Теодорович (1755–1819) и др., по това време са били първите автори на научни, исторически, литургически и образователни съчинения и популяризатори на практическото им използване в средата на Мукачевската епархия.

⁹ Въпреки че епископ Андрей Бачински в многобройните си писма се оплаква от лошо познаване на богослужбения език от свещеници и вярващи, това състояние на използване на литургичния език е резултат от процеси, които са свързани с приложението му в условията на разнообразната откъм езици и етноси епархия (Žejuch 2017b).

проунгарската политика. Така за епископския престол в Мукачево и след създаването на Прешовската епархия в Прешов са предпочетени кандидати, които работят в тясно сътрудничество с унгарските политически кръгове, за да денационализират собствените си (гръкокатолически) вярващи.

През последните десетилетия на XIX в. в Унгария започва да се използва ново наименование – *унгарски гръкокатолици*, за да се определят католиците от източния обред, което е свързано с програмата за постепенно формиране на единна унгарска нация. Основната цел е да се убедят вярващите, че те са унгарци – гръкокатолици. Един от начините за „обединяване“ на всички гръкокатолически свещеници и вярващи около тази идея е де факто тяхното постепенно унгаризиране. Унгаризацията на гръкокатолическото население в Унгария обаче не продължава в планирания обем. Поради това унгарските политически кръгове избират нова стратегия и така започват кампания за въвеждане на унгарския език в източната византийска литургия. Тези факти са особено подчертани при поклонението на словаците през 1881 г. в Рим, по време на честването на Кирило-Методиевите празници. Въпреки че това е било израз на благодарност на католическите славяни за енцикликата на папа Лъв XIII *Grande munus* от 30 септември 1880 г., в която папата подчертава значението на св. Кирил и Методий за християнството и за славянските нации¹⁰, само няколко словаци участват в празника, тъй като тогавашните унгарски власти интензивно възпрепятстват участието им под заплаха от преследване, а накрая пристигат хърватите и чехите¹¹.

Усилията на политиката на унгаризация в църквата са насочени към това, унгарският да стане литургичен език в средата на гръкокатолиците в Унгария. Въпреки че това не се случва, скоро се увеличава преписването на църковно-славянски литургични текстове с унгарски елементи, което, разбира се, причинява трудности в онези части на гръкокатолическата епархия, където живее не-унгарското население (Peкар 1968: 32–33; Dwornik 2020), а то представлява огромното мнозинство.

Би трябвало също така да се обърне внимание на усилията, свързани с русинизацията на словашкото население от византийския обред в съответ-

¹⁰ Енцикликата *Grande munus* установява честването на празника на св. Кирил и Методий в Католическата църква всяка година на 5 юли.

¹¹ „Това се случи по молба на епископ Мойзес, както и на чешко-моравските и хърватските епископи. Дотогава празникът на тези светци беше отбелязван непоследователно. Само малка група патриоти от Словакия взеха участие в тези тържества, заради заплашването и пречки от страна на унгарските власти и унгарските служители. Имаше само осем словашки поклонници. Но тяхното участие в римските празници не беше незначително“ (Gajdoš 1971). Католическият историк Л. Хромяк (Hromják 2010: 77–116), отделя голямо внимание на въпроса за католическия славизъм и поклонението на словаците в Рим и Велеград и също така на участието на гръкокатолиците в тези тържества и унгаризацията на гръкокатолиците в Унгария.

ствие с теорията за един и същ етнически произход на всички вярващи във византийския обред в Словакия. По този начин много словашки вярващи от църквата на византийско-славянския обред в източна Словакия се присъединяват към русините¹².

V. ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКИЯТ ЕЗИК В СЪВРЕМЕННАТА ЛИТУРГИЧНА ПРАКТИКА

Разликите в традиционното разбиране за принадлежността на кирилските текстове към определена езикова и културна традиция имат донякъде политически амбиции. В научноизследователските среди този факт се разглежда от гледна точка на езикови, етнически, културни и религиозни особености, затова е много важен като част от интердисциплинарните изследвания в религиозно и конфесионално разнообразна среда. Следователно в славянски контекст е важно да се разбере връзката, която се осъществява при прилагането на езиковото съзнание на членовете на църквата от византийския обред към литургичния църковнославянски език. Т.е. църковнославянският език е *lingua franca* във византийско-славянската религиозна среда и се сравнява с латинския, който също служи като литургичен език в Римокатолическата църква и в един момент служи и като език на литературната писменост.

В този контекст може да се констатира, че църковнославянският все още се използва като литургичен език в църквите от византийско-славянския обред в словашката езикова среда. По отношение на езиковата форма е необходимо да се изброят поне основните явления, които характеризират църковнославянския език в нея.

Това включва например неразличаването между предно [i] и задно [y] при изговарянето на гласни, маркирани с графемите *и, ъ, і, ї, ѵ*; системното палатализиране на съгласните *l, n* преобладава пред фонемите [i] и [e], обозначени с графемите *и* и *е* (понякога се палатаризират и *d, t*). В църковнославянските молитви и песни на вярващите днес също е възможно да се документира промяната *ѣ* в [e]: тебѣ, себѣ – [tebe], [sebe]. Във всички записи може да се наблюдава прилагането на ударението върху предпоследната сричка в съответствие с практиката в източнословашките диалекти. Възможно е също така да се документира използването на *-l-овото* окончание при минали свършени деятелни причастия вместо църковнославянски суфикс *-въ*, прилагането на суфикса *-oho* вместо църковнославянския суфикс *-аго*, липсата на морфема *-тъ* в тематичните глаголи в 3-то лице единствено число в сегашно и бъдеще време, с което е свързана стилистичната недиференциация между 3-то лице единствено число на сегашното време, ре-

¹² Относно тези факти, които са свързани предимно с организацията на живота при словашките гръкокатолици и за потребността им от печатни литургични и нелитургични текстове на словашки език, говори в своите спомени Ян Мурин (Michalková 2013: 132 и сл.).

лизирана без времевата морфема -тъ, и 3-то лице на единственото число на аорист, завършващо на -е. Други прояви включват подмяната на семантично и слухово близки църковнославянски лексеми с изрази от диалектната област и др. Такива промени могат да бъдат проследени и в кирилските паметници, създадени в тази област от древни времена.

Византийско-славянската традиция, заедно с кирилската азбука, представлява уникална част от словашката култура (Žeňuch 2002: 26–27; Žeňuch 2015: 37). Тя отразява не само древното наследство на Великоморавската църква с византийско-славянска духовност и церемонии, които са намерили подходящи условия за нейното продължаване, особено между южните и източните славяни, където е била приложена изцяло и където е създадена богатата славянска писмена култура. Нейните припокривания и влияния благодарение на контактите с южнославянската и източнославянската среда (Avenarius 1992) и възраждането и укрепването ѝ чрез пасторална колонизация предизвикват развитието на византийската духовна и конфесионална идентичност и в словашката среда. Културно-исторически реалности и езикови документи, които са очевидно записани в живата народна традиция и в текстовете на различни кирилски писания, свидетелстват за преплитането на византийската церемония със славянската традиция и връзката ѝ чрез писмени източници със словашкия културен хоризонт. Голяма част от ръкописната традиция се състои не само от богослужебни текстове (служебници, триоди, минеи, псалтири и др.), които съдържат предписани молитви за поклонение и химни на литургически църковнославянски език. Именно тези стандартизирани текстове са предназначени за богослужения и се запазват на един и същ език в продължение на векове от времето на Великоморавската църква. В допълнение към тях в тази среда са били създадени и използвани ръкописни колекции от интерпретации и проповеди, апологетични писания, важни правила на светския и църковния живот, които са служили като ръководство за ежедневието. Специална група ръкописни източници се състои от тълкувания и поучения, апокрифи, легенди и набори от истории за живота на светците и произхода на празниците. Обикновено това са преписи от по-стари оригинали или са стилизации и преводи на текстове от оригинали на латински и гръцки. В езика на кирилските ръкописи от по-ранен период от региона под Карпатите са наблюдават елементи, взети не само от източнославянската редакция на църковнославянския език, но също така съдържащи следи от българската писменост. Такива текстове, в които се проявява влиянието на източната славянска и на българската книжовна традиция, включват например *Башковският евангелиар* от XV в. (Žeňuch, Vasil' 2003: 357–359), *Нижнотварожският евангелиар* от XVI в., *Хуменският ръкописен сборник от тълкувания към евангелските перикопи* от XVII в. (Жењух 2013: 432–433), *Ладомировите тълкувания на перикопи* от XVII в. (Панькевич 1923), *Скотарското учително евангелие* от XVI в.

(Кочиш 1997), *Углански ръкописи* от XVII в. (Šašerina 2019), *Тереблинският Пролог* (Яворский 1931: 104–109) или *Ужгородският Псевдозонар* от XVI в. (Žeňuch, Белякова, Найденова, Zubko, Marinčák 2018), но и *Ханиговското евангелие* (Šima 2007), *Герлховският апостол с тълкуване на перикопи* от XVI в. (Сливка, Исаевич, Масловский 1989: 28) или т.нар. Ужгородски „Полустав“ от XIV в. с правилата на монашеския живот (Колесса 1925), *Мукачевският псалтир* (Соколов 1883; Сопко 2015) и много други ръкописни източници, които няма да споменем тук. Кирилските текстове са преписани, записани или създадени като компиляции от няколко източника в това пространство. Те предлагат не само информативни и дидактически четива, но преди всичко формират картината на традиционната местна култура и образование. Характеризират се с това, че съдържат езикови елементи, проникнали в писмените кирилски текстове от местни диалекти.

VI. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Словашката общност от вярващи от византийския обред никога не е възприемала майчиния си език (диалект) като пречка за идентифицирането си с византийско-славянския обред. Тази ситуация е сравнима с използването на библейско-церемониалния език на словашката евангелска църква, чийто функционален обхват е строго ограничен в употребата си до религиозно-църковната област. При това използването на библейски чешки и на църковнославянски език при словаците напълно съвпада по отношение на функцията на този език. В същото време трябва да се подчертае, че както при словаците евангелисти библейският език изпълнява функция на символ на вярата, подобна функция има църковнославянският при словаците от византийско-славянския обред (Doruľa 2017; Doruľa 2015: 13).

Обединяващата черта на идентичността на нацията е говоримата форма на езика и тази в словашката среда е била и е словашка, която може да бъде разбрана във всички области на ежедневието. Езикът вече е бил използван във всички диалектни форми, през които е преминал при различни степени на развитие до формата на културна или култивирана единица в съвременния литературен език.

Влиянието на словашката езикова среда и езиковото съзнание на словашките потребители върху литургичния език (независимо дали е църковнославянски от източнославянски или подкарпатско-украински тип при гръкокатолиците, или например библейски чешки при протестантите) е доказателството за развитието на езиковата и културната идентичност на словашките вярващи именно в контекста на конфесионалната традиция.

ЛИТЕРАТУРА

- Геровский 1957
 Гер о в с к и й, Ю. Южно-карпатское название руснак и его западнославянские соответствия [Gerovskii, Ju. Juzhno-karpatskoe nazvanie rusnak i ego zapadnoslavianskie sootvetstviia]. – Československá rusistika, 2 (1957), № 3, p. 429–442.
- Женюх 2013
 Ж е н ю х, П. *Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии* [Žeňuch, P. Istochniki vizantiisko-slavianskoj traditsii i kul'tury v Slovakkii] / *Pramene k byzantsko-slovanskej tradicii a kultúre na Slovensku* (= Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae. Vol. 4). Bratislava–Roma, 2013.
- Колесса 1925
 К о л е с с а, О. Ужгородський „Полустав“, у періаміновій рукописі XIV в. – Записки Наукового тов. Шевченка, 141–143 (1925), с. 1–59 [Kolessa, O. Uzhhorod's'kyi „Polustav“, u periaminovii rukopysi XIV v. – Zapiski Naukovogo tov. Shevchenka, 141–143 (1925), s. 1–59].
- Кочиш 1997
 К о ч и ш, М. *Скотарське учительне євангеліє – український гоміліар 1588 року* [Kochish, M. Skotars'ke uchytel'ne evanhelie – ukraïns'kyi homiliar 1588 roku] (= Bibliotheca Slavica Savariensis. T. 4). Szombathely, 1997.
- Панькевич 1923
 П а н ь к е в и ч, І. *Ладомірòвске Учительне Євангеліє* – В: Науковий збірник товариства „Просвѣта“ в Ужгородѣ. Ужгород, 1923, с. 93–107 [Pan'kevich, I. Ladomyrovske Uchytel'ne Evangelie – V: Naukovyi zbornyk tovarystva „Prosvĕta“ v Uzhhorodĕ. Uzhhorod, 1923, s. 93–107].
- Сливка, Исаевич, Масловский 1989
 С л и в к а, Ю., Я. И с а е в и ч, В. М а с л о в с к и й. *Украинские Карпаты. История*. Київ, 1989 [Slivka, Ju., Ia. Isaevich, V. Maslovskii. Ukrainskie Karpaty. Istoriia. Kiïv, 1989].
- Соколов 1883
 С о к о л о в, И. *Мукачевская Псалтырь XV вѣка* – В: Сборник статей по славяновѣднію. Составленный и изданный учениками В. И. Ламанскаго по случаю 25-ти лѣтїя его ученой и профессорской дѣятельности. Санкт-Петербург, 1883, с. 450–464 [Sokolov, I. Mukachevskaia Psal'tyr' XV vĕka – V: Sbornik statej po slavianovĕdĕniiu. Sostavlennyi i izdannyi uchenikami V. I. Lamanskago po sluchaiu 25-ti lĕtїia ego uchenoi i professorskoj dĕiatel'nosti. Sankt-Peterburg, 1883, s. 450–464].
- Сопко 2015
 С о п к о, О. *Структура рукопису „Мукачівського псалтиря“ XIV–XV століття: інтерпретація шрифтової форми*. – Вісник Закарпатського художнього інституту, 7 (2015), с. 78–81 [Sopko, O. Struktura rukopysu „Mukachivs'koho psaltyria“ XIV–XV stolittia: interpretatsiia shryftovoï formy. – Visnyk Zakarpats'koho khudozhn'oho instytutu, 7 (2015), s. 78–81].

- Удвари 2000
У д в а р и, И. *Образчики з історії пудкарпатських Русинув. XVIII. столітє. Изглядовання з історії культури и языка.* Ужгород, 2000 [Udvari, I. *Obrazchyky z istoriï pudkarpats'kyh Rusynuv. XVIII. stolitje. Izhliadovannia z istoriï kul'tury i iazyka.* Uzhhorod, 2000].
- Чучка 1993
Ч у ч к а, П. *Етнонім русин та руснак і їх деривати в південнокарпатських говорах.* – Наукові записки, 18 (1993), с. 121–128 [Chuchka, P. *Etonim rusyn ta rusnak i ih deryvaty v pivdennokarpats'kikh hovorakh.* – *Naukovi zapysky*, 18 (1993), s. 121–128].
- Яворскій 1931
Я в о р с к і й, Ю. *Новыя рукописныя находки в области старинной карпаторусской письменности XVI–XVIII вѣков.* Praha, 1931 [Iavorskii, Iu. *Novyia rukopisnyia nakhodki v oblasti starinnoï karpatorusskoï pis'mennosti XVI–XVIII vĕkov.* Praha, 1931].
- Avenarius 1992
A v e n a r i u s, A. *Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v VI.–XII. storočí: k problému recepcie a transformácie.* Bratislava, 1992.
- Bugan 2009
B u g a n, B. *Možiš Uhorský (Mojsej Uhrin) a jeho bratia v kontexte slovenských dejín.* – *Historický zborník*, 19 (2009), № 2, p. 137–146.
- Cambel 1906
C a m b e l, S. *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov.* Turčiansky Sv. Martin, 1906.
- Coranič 2007
C o r a n i č, J. *Východná cirkevná tradícia a maďarizačné hnutie v Prešovskom gréckokatolíckom biskupstve v rokoch 1867–1918.* – In: *Cyrilské a latinské pamiatky v byzantsko-slovanskom obradovom prostredí na Slovensku.* Bratislava, 2007, p. 173–192.
- Doruľa 1993
D o r u ľ a, J. *Tri kapitoly zo života slov.* Bratislava, 1993.
- Doruľa 2012
D o r u ľ a, J. *Čarovný svet a skutočný život v slovenskej rozprávke.* Bratislava, 2012.
- Doruľa 2015
D o r u ľ a, J. *Slováci medzi starými susedmi (môžu byť aj Slováci starí?).* Bratislava, 2015.
- Doruľa 2017
D o r u ľ a, J. *Bibličtina.* – In: *Liturgické jazyky v duchovnej kultúre Slovanov.* Bratislava, 2017, p. 13–20.
- Dwornik 2020
D w o r n i k, K. *First Subcarpathian Episode of Ruthenian Alphabet War in 1873–1874.* – *Slavica Slovaca*, 55 (2020), № 2, p. 198–210.
- Gajdoš 1971
G a j d o š, V. J. *Slovenský rodolub Móric Alster (náčrt jeho života a činnosti so zvláštnym zreteľom na jeho pôsobenie v Račišdorfe v rokoch 1862 až 1894).* – *Biografické štúdie* 2 (1971), p. 42–63.
- Hromják 2010
H r o m j á k, L. *Lo slavismo cattolico di Leone XIII. e gli Slavicchi (1878–1903).* Praha, 2010.

- Húsek 1925 Húsek, J. *Národopisná hranice mezi Slováký a Karpatorusy s mapou a obrázky*. Bratislava, 1925.
- Kocsis 2014 Kocsis, M. *Két, ruszinok számára nyomtatásban megjelent mű (az ún. Bacsinszky-biblia és a Kutka-féle katekizmus) és a legújabb kutatások* (= Collectanea Athanasiana I. Studia 6). Nyíregyháza, 2014. p. 131–136.
- Marek 2006 Marek, M. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin, 2006.
- Mareš 1979 Mareš, F. W. *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin: with an Outline of Czech-Church Slavonic Literature and with a Selected Bibliography*. München, 1979.
- Michalková 2013 Michalková, V. *Ján Murín. Spomienky I. 1913–1950*. Košice, 2013.
- Olteanu 1947 Olteanu, P. *Rumunská kultúra a slovanstvo*. Bratislava, 1947.
- Pauliny 1961 Pauliny, E. *Začiatky kultúrneho jazyka slovenskej národnosti*. – Jazykovedné štúdie, 6 (1961), p. 5–39.
- Pauliny 1965 Pauliny, E. *Západoslovanské výpožičky v staromadžarskej lexike*. – In: *O počiatkoch slovenských dejín*. Bratislava, 1965, p. 190–203.
- Pekar 1968 Pekar, A. *Historic Background of the Eparchy of Prjashev*. Pittsburgh, 1968.
- Plišková 2009 Plišková, A. *Language and National Identity: Rusyns South of Carpathians*. New York, 2009.
- Stanislav 1950 Stanislav, J. *Zo života slov a našich predkov*. Bratislava, 1950.
- Stanislav 1978 Stanislav, J. *Starosloviensky jazyk. I. Veľká Morava a Panónia. Kultúrny jazyk a písomníctvo. Konštantín Filozof, Metod a Kliment sloviensky. Fonetika*. Bratislava, 1978.
- Šašerina 2019 Šašerina, S. *Dva ugljanske rukopisy ponaučení a exempli zo 17. storočia*. / *Две углянские рукописи поученний у нрмч XVII века* (= Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae. Vol. 6). Bratislava, 2019.
- Šima 2007 Šima, P. *Hanigovské evangelium*. Trnava, 2007.
- Šoltés 2009 Šoltés, P. *Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesijná pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši*. Bratislava, 2009.
- Šoltés, Žeňuch 2001 Šoltés, P., Žeňuch, P. *Sociálne a spoločenské postavenie gréckokatolíkov na východnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi v 18. storočí. I.* – *Slavica Slovaca*, 36 (2001), № 2, p. 133–146.
- Šoltés, Žeňuch 2002 Šoltés, P., Žeňuch, P. *Sociálne a spoločenské postavenie gréckokatolíkov na východnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi v 18. storočí. II.* – *Slavica Slovaca*, 37 (2002), № 1, p. 37–47.

- Вайан 1960 В а й а н, А. *Славянское название селезенки*. – Вопросы языкознания, 9 (1960), № 6, с. 66–67 [Slavianskoe nazvanie selezhenki. – Voprosy iazykoznaniiia, 9 (1960), № 6, s. 66–67].
- Véghseő 2010 V é g h s e ő, T. *Nikolaus Nilles és magyar görög katolikus liturgia ügye*. – In: Symbolae. Ways of Greek Catholic heritage research. Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles SJ. Nyíregyháza, 2010, p. 91–97.
- Zubko 2016 Z u b k o, P. *O dokumente Užhorodskej únie z 24. apríla 1646*. – Slavica Slovaca, 51 (2016) № 1, p. 3–9.
- Žeňuch 1998 Ž e ň u c h, P. *Cirkevná slovančina vo východoslovenskom kultúrno-historickom a jazykovom priestore*. – Historický časopis, 46 (1998), № 3, p. 649–662.
- Žeňuch 2000 Ž e ň u c h, P. *Cirkevná slovančina v bohoslužobnej praxi Slovákov byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku*. – In: Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodienia po súčasnosť. Bratislava, 2000, p. 231–274.
- Žeňuch 2002 Ž e ň u c h, P. *Medzi Východom a Západom. Byzantsko-slovanská tradícia, kultúra a jazyk na východnom Slovensku*. Bratislava, 2002.
- Žeňuch 2008a Ž e ň u c h, P. *Patria cyrilské paraliturgické piesne do kontextu slovenskej kultúry?* – Slavica Slovaca, 43 (2008), № 2, p. 97–107.
- Žeňuch 2008b Ž e ň u c h, P. *Preklady perikop v rukopisných poučiteľných evanjeliách zo 17. a 18. storočia v Mukačevskej eparchii*. – In: Pohľady do vývinu slovenského jazyka a ľudovej kultúry. Bratislava, 2008, p. 82–107.
- Žeňuch 2013 Ž e ň u c h, P. *Slovensko-slovanské dimenzie duchovnej kultúry Slovenska*. – In: Jazyk a kultúra na Slovensku v slovanských a neslovanských súvislostiach. Bratislava, 2013, p. 11–30.
- Žeňuch 2014 Ž e ň u c h, P. *Kultúrne stereotypy v byzantsko-slovanskom konfesijnom prostredí na Slovensku*. – Slavica Slovaca, 49 (2014), № 2, p. 121–137.
- Žeňuch 2015 Ž e ň u c h, P. *K dejinám cyrilskej písomnej kultúry na Slovensku*. Nitra, 2015.
- Žeňuch 2016 Ž e ň u c h, P. *Andrej Deško a Bohuš Nosák-Nezabudov o kultúrnych stereotypoch na východnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi v 40. rokoch 19. storočia*. – Slavica Slovaca, 51 (2016), № 1, c. 10–32.
- Žeňuch 2017a Ž e ň u c h, P. *Cirkevná slovančina slovenských veriacich byzantského obradu*. – In: Liturgické jazyky v duchovnej kultúre Slovanov. Bratislava, 2017, p. 21–36.

- Žeňuch 2017b Ž e ň u c h, P. *Vydanie Bačinského Biblie pre gréckokatolíkov v systéme kultúrnych a konfesijných identifikačných procesov.* – Theologos, 19 (2017), № 1, p. 128–142.
- Žeňuch 2018 Ž e ň u c h, P. *Vojvodinskí Rusnáci a slovenskí rusnáci: Jazyková, konfesijná a etnická identita v komparácii.* – Slavica Slovaca, 53 (2018), № 3–4, p. 75–85.
- Žeňuch 2019 Ž e ň u c h, P. *Cyrilské písomníctvo na Slovensku v kontexte aktuálnych výskumov.* – In: Pohľady do problematiky cyrilskej písomnej tradície na Slovensku. Bratislava, 2019, p. 11–30.
- Žeňuch 2020a Ž e ň u c h, P. *Byzantsko-slovanská tradícia v staršom období vývinu slovenskej kultúry.* – Konštantínove listy, 13 (2020), № 1, p. 112–125.
- Žeňuch 2020b Ž e ň u c h, P. *Prameň ako východisko kultúrnej pamäti: Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae.* – Slavica Slovaca, 55 (2020), № 3, p. 482–493.
- Žeňuch, Vasil' 2003 Ž e ň u c h, P., C. V a s i l'. *Cyrillic Manuscripts from East Slovakia. Slovak Greek Catholics: Defining Factors and Historical Milieu / Cyrilské rukopisy z východného Slovenska. Slovenskí gréckokatolíci, vzťahy a súvislosti* (= Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae. Vol. 1). Roma–Bratislava–Košice, 2003.
- Žeňuch, Белякова, Найденова, Zubko, Marinčák 2018 Ž e ň u c h, P., Е. Б е л я к о в а, Д. Н а й д е н о в а, Р. З у б к о, Š. M a r i n č á k. *Užhorodský rukopisný Pseudozonar. Pravidlá mníšskeho a svetského života z prelomu 16.–17. storočia / Ужгородський рукописний Псевдозонар. Правила монашескої і світської життя рубежа XVI–XVII вв.* (= Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae. Vol. 5). Bratislava–Moskva–Soфія–Košice, 2018.
- Žeňuch, Zubko 2021 Ž e ň u c h, P., P. Z u b k o. *Michal Bradač – Rukoväť cirkevných dejín / Михаил Брадачъ – Євнтоть Історію Церковных* (= Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae. Vol. 8). Bratislava, 2021.

ON THE USAGE OF LITURGICAL LANGUAGE IN THE ENVIRONMENT
OF SLOVAK BELIEVERS OF THE BYZANTINE RITE

(Summary)

The paper deals with the liturgical Church Slavonic language in the environment of Slovak Greek Catholics under the Carpathians. The linguistic identity of Slovak believers is fully and naturally manifested in liturgical Church Slavonic, especially in the celebration of liturgical ceremonies and in prayers. Besides that, the study provides a description

and characteristics of selected linguistic and cultural conditions that enabled the functioning of the liturgical Church Slavonic language among Slovaks. These conditions are explained in the study in the context of the Cyril and Methodius tradition and taking into account the active participation of Slovaks in the Wallachian colonization. Using selected examples from the range of linguistic and cultural realities, the article emphasizes that the Slavic liturgical language and religiosity of the Byzantine Church spread again in the Slovak environment under the Carpathians through Wallachian colonization. A special share in the development of Byzantine-Slavic religious culture is also played by written monuments, which document the fusion of a part of the Slovak ethnic group under the Carpathians with the Byzantine-Slavic religious context. At the same time, the role of Slovaks in shaping the local form of the liturgical Church Slavonic language and Cyrillic written culture is pointed out.

Keywords: Church Slavonic; liturgy; written monuments; Slovak language and culture; Byzantine-Slavic tradition.

*Peter Žeňuch,
Jan Stanislav Institute of Slavistics
of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava*